

NADĚŽDA ŠPATENKOVÁ, LUCIE SMÉKALOVÁ

Edukace seniorů

GERAGOGIKA A GERONTODIDAKTIKA

NADĚŽDA ŠPATENKOVÁ, LUCIE SMÉKALOVÁ

Edukace seniorů

GERAGOGIKA A GERONTODIDAKTIKA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

PhDr. et Mgr. Naděžda Špatenková, Ph.D.

PhDr. Lucie Smékalová, Ph.D. et Ph.D.

EDUKACE SENIORŮ

Geragogika a gerontodidaktika

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 5963. publikaci

Recenzovali:

prof. RNDr. Helena Haškovcová, CSc.

doc. PhDr. Jitka Skopalová, CSc.

prof. Ing. Petr Vavřín, DrSc.

Fotografie MgA. Svatopluk Klesnil

Odpovědný redaktor Mgr. Martin Hrdina, Ph.D.

Sazba a zlom Antonín Plicka

Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 232

Vydání 1., 2015

Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2015

Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-9917-9 (ePub)

ISBN 978-80-247-9916-2 (pdf)

ISBN 978-80-247-5446-8 (print)

Obsah

Úvod	9
1. Stárnutí populace jako výzva pro edukaci	11
1.1 Demografický kontext a aktivní stárnutí	11
1.2 Sociální kontext	13
1.3 Politický kontext	15
2. Geragogika	17
2.1 Vymezení pojmu „geragogika“	17
2.2 Hlavní zdroje geragogiky	20
2.3 Další zdroje geragogiky	23
2.4 Charakter geragogiky	24
2.5 Historický kontext geragogiky	26
2.6 Dimenze geragogiky	28
3. Předmět geragogiky	31
3.1 Cíle geragogiky	32
3.2 Edukace seniorů jako předmět geragogiky	35
3.3 Funkce edukace seniorů	37
3.4 Teorie stárnutí v kontextu edukace seniorů	39
3.5 Edukace seniorů jako prostředek a/nebo cíl	40
3.5.1 Edukace seniorů jako příprava na stáří	41
3.5.2 Edukace seniorů jako druhý životní program	42
3.5.3 Edukace seniorů jako cesta ke kvalitě života ve stáří	43
4. Objekt geragogiky	47
4.1 Senior	47
4.2 Starý člověk	48
4.3 Důchodce	50
4.4 Postproduktivní věk	52
4.5 Třetí věk	53
4.6 Účastník vzdělávání	54
5. Specifika seniorů jako účastníků vzdělávání	57
5.1 Stárnutí, stáří a koncept úspěšného stárnutí	58
5.2 Fyzické změny ve vyšším věku	64

5.3 Psychické změny ve vyšším věku	65
5.4 Sociální změny	70
6. Specifika vzdělávání seniorů	71
6.1 Motivace seniorů ke vzdělávání	72
6.2 Podmínky a prostředky vzdělávání seniorů	75
6.3 Znaký učení seniorů	78
6.4 Bariéry ve vzdělávání seniorů	80
6.5 Předsudky a stereotypy o stáří jako bariéra vzdělávání seniorů	82
6.6 Témata pro edukaci seniorů	86
7. Vzdělávání seniorů v České republice	89
7.1 Univerzity třetího věku	89
7.1.1 Příklad dobré praxe – Univerzita třetího věku při UP v Olomouci	92
7.2 Akademie třetího věku	94
7.3 Univerzity volného času	94
7.4 Experimentální univerzity pro prarodiče a vnoučata	95
7.5 Virtuální univerzita třetího věku	96
7.5.1 Příklad dobré praxe – Virtuální univerzita třetího věku	96
7.6 Kluby seniorů	99
7.7 Další možnosti edukace seniorů	99
7.8 Trénování paměti seniorů	101
8. Vzdělávání seniorů v zahraničí	105
8.1 Slovensko	105
8.2 Polsko	106
8.3 Německo	106
8.4 Rakousko	107
8.5 Maďarsko	107
8.6 Holandsko	108
8.7 Švýcarsko	108
8.8 Velká Británie	109
8.9 Finsko	109
8.10 Spojené státy americké a Kanada	110
8.11 Austrálie	110
8.12 Jihoafrická republika	111
8.13 Zhodnocení vzdělávání seniorů v zahraničí	111
9. Gerontodidaktika	113
9.1 Didaktický proces a psychodidaktika	113
9.2 Základní didaktické kategorie	117

9.2.1	Cíle	118
9.2.2	Metody	125
	<i>Vyprávění</i>	125
	<i>Vysvětlování</i>	126
	<i>Přednáška</i>	127
	<i>Práce s textem</i>	128
	<i>Vennův diagram</i>	131
	<i>Rozhovor</i>	133
	<i>Diskusní metody</i>	134
	<i>Metoda problémového výkladu</i>	135
	<i>Heuristická metoda</i>	135
	<i>Sokratovská metoda</i>	136
	<i>Dramatizace</i>	137
	<i>Didaktické hry</i>	138
	<i>Kazuistika</i>	139
	<i>Situační metoda</i>	139
	<i>Brainstorming</i>	140
	<i>Brainwriting (6–3–5)</i>	141
	<i>Synektika (Gordonova metoda)</i>	141
	<i>Laterální myšlení (Bonova metoda)</i>	142
	<i>Rybí kost</i>	143
9.2.3	Formy a prostředky	144
9.2.4	Didaktické zásady	146
	<i>Zásada zaměření na sebeaktualizaci osobnosti seniora</i>	148
	<i>Zásada partnerského přístupu</i>	148
	<i>Zásada nepřetržitě zpětné vazby</i>	148
	<i>Zásada systematičnosti</i>	148
	<i>Zásada redukce</i>	149
	<i>Zásada rekonstrukce</i>	149
	<i>Zásada uvědomělosti a aktivity</i>	149
	<i>Zásada operativnosti</i>	150
	<i>Zásada názornosti</i>	150
	<i>Zásada zajímavosti</i>	151
	<i>Zásada přiměřenosti</i>	151
	<i>Zásada trvalosti</i>	152
9.3	Didaktické přístupy k edukaci	152
9.4	Fáze didaktického procesu	160
9.4.1	Motivační fáze	162
9.4.2	Expoziční fáze	166
9.4.3	Fixační fáze	171

9.4.4 Diagnostická fáze	177
9.4.5 Aplikační fáze	180
10. Lektor ve vzdělávání seniorů	183
10.1 Profesní kompetence a kompetenční model	183
10.2 Sebereflexe lektora a její význam	189
10.3 Profesionalizace v kontextu vzdělávání vzdělavatelů	191
11. Komunikace v geragogice	195
11.1 Na osobu (seniora) orientovaný přístup	201
11.1.1 Respekt	203
11.1.2 Autentičnost	203
11.1.3 Empatie	205
11.1.4 Aktivní naslouchání	206
11.1.5 Důvěra	206
11.1.6 Důvěryhodnost	206
Závěr	209
O autorkách	211
Shrnutí	212
Summary	213
Literatura	214
Rejstřík	230

Stárnutí populace je jedním z významných demografických trendů současnosti, který se v celosvětovém měřítku stává problémem 21. století. Daná demografická situace se promítne do všech oblastí společenského života včetně vzdělávání. Představa, že vzdělávání je doménou období dětství a mládí, je již dávno překonána (Petřková, 1994, s. 24). Objevuje se požadavek a potřeba celoživotního učení a vzdělávání, jehož nedílnou součástí je i vzdělávání seniorů. V souvislosti s ním se přitom nabízí celá řada otázek:

- Jak by mělo konkrétně vzdělávání seniorů vypadat?
- Kdo je vlastně aktérem edukace seniorů?
- Jaká jsou specifika takového vzdělávání?
- Má vzdělávání seniorů nějaké limity?
- Jaké jsou cíle, funkce a prostředky vzdělávání seniorů?

Na tyto a další otázky se autorky pokouší ve své publikaci odpovědět. Kniha je výsledkem jejich dlouhodobého zájmu o edukaci seniorů a shrnuje jejich znalosti a zkušenosti z lektorské i manažerské činnosti v této oblasti. Autorky si rozhodně nečiní nárok na úplnou systematizaci geragogických poznatků. Tento publikační počín je spíše výzvou, apelem k hledání hlubších souvislostí edukace seniorů. Lidé ve věku nad 65 let tvoří asi 15 % obyvatelstva České republiky a jejich počet se bude pomalu, ale jistě zvyšovat. To je dostatečný důvod, proč bychom se měli zamýšlet nad vzdělávacími intervencemi zaměřenými na tuto věkovou kategorii.

Publikace je určena především lektorům, vzdělávatelům dospělých a seniorů, animátorům, aktivizačním a osvětovým pracovníkům, odborníkům z oblasti andragogiky, sociální práce, geragogiky, gerontologie, pedagogiky – zejména sociální pedagogiky a speciální pedagogiky apod., včetně studentů těchto oborů. Měla by oslovit zejména organizátory a realizátory všech forem celoživotního vzdělávání. Své čtenáře si bezpochyby najde také ve vzdělávacích agenturách, na univerzitách či v akademiích třetího věku, akademiích volného času, v domovech a jiných institucích pro seniory, v klubech důchodců, domech kultury či domech osvěty, knihovnách, muzeích apod.

1. Stárnutí populace jako výzva pro edukaci

1.1 Demografický kontext a aktivní stárnutí

Proces stárnutí populace probíhá na celosvětové úrovni, nejrychleji pak v Evropě, kde se podíl osob starších 60 let zvýší na celých 35 % v roce 2050. Tento trend se nevyhne ani České republice. Podle projekce Českého statistického úřadu bude u nás v roce 2020 dokonce 28 % seniorů, což představuje téměř třetinu obyvatelstva. Největší nárůst počtu seniorů se pak očekává v kategorii dlouhověkých, tedy těch nejstarších. Odhaduje se, že v roce 2050 u nás bude žít asi půl milionu občanů ve věku nad 85 let (Projekce obyvatelstva České republiky 2013, s. 6).

Protože stále stoupá počet starších osob, narůstá i sociální skupina, která odčerpává veřejné finanční prostředky, ale nepodílí se na jejich tvorbě. „Dlouhověký svět“ tak má i své stinné stránky – především velké ekonomické důsledky. Seniori se stávají a budou stávat pro společnost stále větší ekonomickou zátěží. Ian Stuart-Hamilton (1999) hovoří v souvislosti se zatěžováním ekonomiky 21. století v důsledku „šednutí“ populace dokonce o tzv. demografické časované bombě. Josef Jařab (2008) ovšem uvádí, že není na místě vyvolávat katastrofické nálady, neboť zvýšení střední délky života je obecně dobrou zprávou, a připomíná také, že seniori jsou dnes v 75 či 80 letech v průměru zdravější a aktivnější, než tomu bývalo v minulosti. Markku Lehto (in Ilmarinen, 2008, s. 11) tvrdí, že prodlužování průměrné délky života je jedním z nejdůležitějších sociálních cílů, a pozitivně kvituje výrazné úspěchy, kterých se v tomto ohledu podařilo dosáhnout. Zdůrazňuje, že starší lidé jsou dnes v daleko lepší kondici než kdykoliv dříve, a postuluje hypotézu, že potřeba zdravotní a sociální péče se tak alespoň teoreticky oddaluje stejnou měrou, jakou narůstá celková délka života.

V souvislosti s demografickým stárnutím populace tak vyvstává otázka, jak naplnit ideu, resp. **koncept aktivního stárnutí**, a jaké místo a roli seniorům v současné společnosti vymezit. Jaroslava Hasmanová Marhánková píše, že slovní spojení **aktivní stárnutí** se nejčastěji skloňuje v souvislosti se zapojením seniorů na trhu práce či právě s celoživotním vzděláváním (Hasmanová Marhánková, 2013, s. 13). Termín „aktivní stárnutí“ byl přijat Světovou zdravotnickou organizací (WHO) koncem devadesátých let. Dagmar Dvořáčková (2012, s. 29) poukazuje na to, že se jedná o pojem, který je širší než pouhé zdravé stárnutí, protože se netýká pouze zdraví a péče o zdraví, je mnohem

komplexnější. Aktivní stárnutí neodkazuje primárně k fyzické aktivitě, ale spíše k zajištění možnosti participovat na dění ve společnosti ve všech fázích života (WHO, 2002, s. 12). Zahrnuje například respektování práva starších lidí na rovnost příležitostí, jejich zodpovědnost, účast na veřejných rozhodováních a ostatních aspektech komunitního života. Kritikové ovšem poukazují na to, že koncept aktivního stárnutí byl vyprázdněn do nejrůznějších politických deklarací. Alan Walker (2002, s. 124) otevřeně hovoří o tom, že aktivní stárnutí se stalo „sloganem, pod kterým se může schovat vše, co je zrovna potřeba“.

Idea aktivního stárnutí původně vychází ze zásad Organizace spojených národů pro seniory, které lze stručně shrnout následovně:

- ❑ **nezávislost;**
- ❑ **účast na životě společnosti;**
- ❑ **důstojnost;**
- ❑ **péče;**
- ❑ **seberealizace.**

Koncept aktivního stárnutí je prezentován jako určité řešení nejen pro společnost, ale i pro seniory samotné. Není nutné se ve vyšším věku vzdávat aktivit, kterým se člověk dříve věnoval a rád by se jim věnoval i nadále, například (sebe)vzdělávání nebo zapojení do pracovního procesu.¹ Je důležité, aby i člověk vyššího věku nacházel smysluplnost svého života, a aby byla zachována co nejdéle jeho autonomie a byl mu vytvořen prostor pro seberealizaci a sebeaktualizaci. To však nezáleží jenom na seniorech jako takových, je to do značné míry záležitostí veřejných činitelů a politiků. Člověk stárne ve své společnosti, je její součástí, proto i integrace seniorů do společnosti je nedílnou součástí konceptu aktivního stárnutí (srov. Sýkorová, Chytil, 2004).

¹ Potřeba aktivity je považována za vrozenou. David G. Bromley (1974, s. 139) poukazuje na to, že senioři, kteří nejsou „zaměstnaní“, se začínají nudit, jsou podráždění, a posléze se stávají pasivními, apatickými a rezignovanými. Nečinnost může následně vést k dalšímu poklesu aktivity, vnímavosti a zájmu. V extrémním případě pak může podle Bromleyho (tamtéž) dojít až ke „smrti z důchodu“, tedy situaci, kdy se lidé, kteří byli po odchodu do důchodu uvrženi do nečinnosti, rychle dekompenzovali a zemřeli, ačkoliv organicky, biologicky ještě nedosáhli nejzazší hranice svého bytí. Právě radikální životní změna v souvislosti s penzionováním znamenala pro jedince „šok“. Zmiňovaný autor z těchto premis vyvozuje závěr, že pro edukaci ke stáří a ve stáří má potřeba aktivity rozhodující význam. Lidé po dosažení důchodového věku se přece nestávají pouhými „konzumními tvory“ s potřebami omezenými na stravu, oblečení a „střechu nad hlavou“. Zůstávají nadále lidskými bytostmi se všemi, i když individuálně diferencovanými parametry lidských osobností. Zvláště intenzivně se projevuje potřeba aktivity ve spojitosti s potřebou nezávislosti a soběstačnosti. Právě nesoběstačný senior je nejvíce rizikový (srov. Kalvach, Čeledová, Holmerová, Jiráček, Zavázalová, Wija a kol., 2011).

Senioři rozhodně nebudou marginální skupinou, jejíž hodnoty a potřeby bude možné přehlížet, jako se dělo a děje doposud. S prodlužující se délkou života je nutné položit si otázku o kvalitě těchto let. Nejde totiž o to „přidat léta k životu“, ale „přidat život k létům“. Koncept aktivního stárnutí je podle Heleny Haškovcové založen na přesvědčení, že „lidský život se v současnosti může nejen prodlužovat, ale i zkvalitňovat“ (Haškovcová, 2010, s. 170). Markku Lehto (in Ilmarinen, 2008, s. 11) připomíná, že lidé si mohou až do velmi vysokého věku udržovat dobrou funkční kapacitu. **Funkční kapacita** představuje předpoklady a možnosti člověka realizovat různé životní úkoly, výzvy a zájmy. Je to možnost vést aktivní život. Dobrá nebo alespoň průměrná funkční kapacita je podmínkou úspěšného stárnutí (Ilmarinen, 2008, s. 171). Různé životní etapy člověka vyžadují různou funkční kapacitu. V mládí je prioritou vzdělávání a příprava na život. U dospělých je to rodinná a pracovní realizace. U seniorů pak vystupuje do popředí schopnost a možnost vést nezávislý, autonomní život. Starší lidé také čelí nejrozličnějším problémům, mnohdy i samotě a izolaci. Neustále jsou konfrontováni s nutností přizpůsobit se rychlým ekonomickým a sociálním změnám, což otevírá relativně velký prostor pro jejich edukaci.

Také Jiřina Ondrušová (2011, s. 24) konstatuje, že dochází ke zlepšování funkčního stavu seniorské populace, a že charakteristiky budoucích seniorů budou v mnohém odlišné od jejich dnešních vrstevníků. Lze předpokládat, že se dožijí vyššího věku v lepším zdravotním stavu, budou vzdělanější a pravděpodobně i aktivnější. To by mělo představovat dostatečnou výzvu pro vzdělávání, resp. edukaci zaměřenou na tuto věkovou kategorii. Edukace seniorů totiž může optimálním způsobem (spolu)naplňovat ideu aktivního stárnutí. Vzdělávání se tak může stát reálnou a atraktivní součástí života ve vyšším věku. V určitém slova smyslu se může stát symbolem aktivního stárnutí.

1.2 Sociální kontext

Situace starých lidí ve společnosti není jednoduchá (srov. Svobodová, 2011; Sýkorová, 2007). Friedrich Thieding už v roce 1965 napsal, že ve společnosti převládá primitivní názor, že staří lidé jsou zbyteční (Thieding, 1965). Také Simone de Beauvoir lakonicky zhodnotila situaci seniorů v moderním světě: „Je všeobecně známo, že dnešní stav starých lidí je skandální“ (Beauvoir, 1972). Ovšem ani v hypermoderní době, jak bývá současná společnost nazývána, není vztah k seniorům o mnoho lepší. Můžeme dokonce hovořit až o **gerontofobii**, chorobném strachu ze stáří a stárnutí. Tato situace je do značné míry posílena zažitými stereotypy, že staří lidé jsou pro společnost pouze zátěží, nejsou konkurenceschopní, jsou chudí, nemocní, opuštěni, zbyteční, senilní, bezmocní a neužiteční (srov. Palmore in Tošnerová, 2002; Haškovcová, 1990, 2010).

Podle Edwarda Rosseta byla určitá prestiž stáří zničena rozvojem industrializace. Současný negativní postoj ke stáří a starým lidem je podle jeho názoru především

důsledkem dvou revolucí: průmyslové a demografické. Počet starých lidí roste a jejich pozice se oslabuje (Rosset, 1968). Situaci a postavení starých lidí ve společnosti ovlivňují a komplikují i další faktory, mimo jiné nedostatek vzájemného porozumění mezi generacemi. V minulosti se postoje ke stáří a představy o stáří, tzv. **image stáří**, víceméně střídaly a dominovala vždy pouze jedna z nich – buď **pozitivní** (představa o idylickém stáří – staří lidé byli respektováni a ctěni pro svou moudrost, laskavost a trpělivost), nebo **negativní** (pojetí stáří jako období marnosti, útrap, strádání, nemocí a bolesti). Negativní postoje ke stáří a stárnutí mohou mít až podobu **ageismu**² (srov. Vidovičová, Rabušic, 2005). Určující jsou v tomto směru především ekonomické a demografické podmínky ve společnosti. Dnes je situace poněkud jiná – obě představy existují vedle sebe, ale ve skutečnosti jsou postoje ke stáří a starým lidem spíše negativní, často se vyskytují i postoje ambivalentní, kdy jsou staří lidé na jednu stranu sice litováni, ale na druhou stranu nejsou respektováni.

Každý člověk si v průběhu svého života utváří postoje ke starým lidem a k vlastnímu stáří. Formativní význam má v tomto ohledu především výchova v dětství. Stáří je víceméně stále stejné, ale interpretace toho, co to znamená být starý, jsou různé. Postoje ke stáří a starým lidem se mohou měnit dokonce v průběhu života jedince. Mladí lidé i lidé středního věku toho o stáří často moc nevědí a nezajímají se o ně. Stáří je pro ně neatraktivním a příliš vzdáleným životním obdobím. Každý však stárne a jednou (pokud nezemře mladý) se k „hranici“ stáří přiblíží a bude tak se stárnutím a stářím bezprostředně konfrontován. Ovšem nejen se svým stárnutím – všichni lidé stárnou, osoby blízké i vzdálené. Stáří je proces univerzální, a tedy platný pro všechny.

Individuální stárnutí a stárnutí populace byly ale až donedávna reflektovány jako dva oddělené problémy. Individuální procesy stárnutí, nahlížené především z pohledu medicíny a gerontologie, a měnící se věková struktura populace, nahlížená v rámci sociální politiky, musí být vnímány jako jeden vzájemně provázaný problém a musí být řešeny ve vzájemných souvislostech. To, co v současnosti potřebujeme, je sociální politika reflektující životní cykly jednotlivců (Kryńska, Szukalski, 2013, s. 10), a v kontextu edukace seniorů by to měla být sociální politika zřetelná především ve vzdělávací a zdravotní politice.

² **Věková diskriminace** neboli **ageismus** se definuje jako „ideologie založená na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází lidského životního cyklu manifestovaná skrze proces systematické, symbolické i reálné stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě jejich chronologického věku a/nebo jejich příslušnosti k určité generaci“ (Vidovičová, Rabušic, 2005, s. 6). Ageismus (z angl. *age* = věk, stáří) oproti jiným „ismům“ (např. rasismu a sexismu) odráží předsudky a stereotypy společnosti spojené s věkem. V našem pojetí znamená ageismus například apriorní vyřazování starších lidí z různých edukačních aktivit pod dojmem, že nebudou schopni se kompetentně zapojit a efektivně učit, protože už „na vzdělávání prostě nestačí“.

1.3 Politický kontext

Také naše vláda musela reflektovat danou demografickou situaci a promítla koncept aktivního stárnutí již do prohlášení **Národního programu přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 (Kvalita života ve stáří)**, kde se konstatuje, že je „správné a prozíravé udělat maximum pro to, abychom vytvořili podmínky pro důstojný, zdravý a aktivní život v druhé polovině života a pro uplatnění potenciálu a aspirací rostoucího podílu starších osob. Polovina života stále většího počtu lidí se přitom odehraje ve věku nad 50 let. Demografické stárnutí bylo označeno také jako tichá revoluce. Je třeba se zamyslet nad tím, zda naše instituce, prostředí, způsob myšlení i života jsou připraveny na pozvolný, ale jistý příchod společnosti dlouhověkosti“ (www.mpsv.cz/cs/5045).

Nemusíme ani dlouho přemýšlet, aby nám bylo jasné, že na danou situaci zatím připraveni nejsme. Stárnutí populace bývá prezentováno jako hrozba. Představuje však velkou výzvu. Tato situace totiž přináší i určité šance, například vytváření dalších pracovních příležitostí. Senioři potřebují (resp. budou potřebovat) pomoc a péči. Senioři budou vytvářet trh. Josef Jařab (2008) to hodnotí následovně: „Zatímco se po desetiletí říkalo »mládí má budoucnost«, dnes jsou demografové i sociologové zajedno, že má-li něco budoucnost, pak je to stáří...“ Senioři budou neopominutelnou skupinou klientů, pacientů, zákazníků, uživatelů služeb či účastníků nejrůznějších forem vzdělávání. Je proto nanejvýš žádoucí, aby na stárnutí populace a rostoucí kohorty seniorů byli připraveni nejen gerontologové, ale prakticky všichni, kteří se s nimi mohou (nejen) při výkonu svého povolání setkat. Stárnutí populace je tak apelem pro rozvoj široce koncipované **geragogiky**. Konstituování této nové disciplíny na rozhraní gerontologie a andragogiky není pouze důsledkem rostoucího vlivu současných demografických a sociálních faktorů, je v určitém slova smyslu společenskou zakázkou a odpovědností.

Také v současném vládním prohlášení **Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017** je stárnutí populace prezentováno jako výzva pro společnost. Aby však bylo možné potenciál rostoucího počtu starších občanů využít v co největší míře, je nezbytné se zaměřit na dvě základní oblasti – **celoživotní učení** a **zdravé stárnutí**.³ Celoživotní učení je v tomto dokumentu představeno jako kontinuální proces získávání a rozvoje vědomostí, intelektových schopností a praktických dovedností v průběhu celého života, jehož nedílnou součástí je i vzdělávání seniorů. Dokument pak mimo jiné v oblasti celoživotního učení formuluje tyto vize (čeho by mělo být dosaženo):

- ❑ podpora celoživotního učení;
- ❑ široká osvěta v oblasti celoživotního učení;
- ❑ zlepšení přístupu, kvality a rovnosti při uplatňování konceptu celoživotního učení;

³ Viz www.mpsv.cz/files/clanky/13099/Teze_NS.pdf.

- ❑ znovuzapojení starších osob na trhu práce;
- ❑ podpora vzdělávacích aktivit pro seniory včetně zajištění jejich dostupnosti i v menších městech a obcích.

Rozvoj univerzit třetího věku a dalších vzdělávacích aktivit pro seniory by měl být naplňován skrze tato konkrétní opatření:

- ❑ zpracování výzkumné studie o dopadu účasti na vzdělávacích aktivitách na zdravotní stav seniorů;
- ❑ vytvoření pracovní skupiny za účelem navržení systému vícezdrojového financování, který povede ke zvýšení nabídky vzdělávacích kurzů v rámci univerzit třetího věku, a to s ohledem na rostoucí význam kompetenčního vzdělávání U3V;
- ❑ implementace navržených opatření na nový systém vícezdrojového financování univerzit třetího věku;
- ❑ každoroční sledování podílu osob, které se po absolvování univerzity třetího věku začlenily na trh práce nebo do dobrovolnických aktivit;
- ❑ každoroční vyhodnocování fungování univerzit třetího věku s ohledem na systém financování, poptávku a nabídku po nabízených kurzech a navrhování plánu rozvoje na další období;
- ❑ informování obcí a regionů o přínosech virtuální univerzity třetího věku skrze osvětu a příklady osvědčené praxe.⁴

Systematické prosazování myšlenky celoživotního učení a vzdělávání úzce souvisí se vznikem a rozvojem nové disciplíny – geragogiky. V souladu s výše zmíněnou národní strategií lze tedy předpokládat, že i v oblasti vzdělávání bude možné setkávat se se seniory stále častěji. Edukace seniorů však vyžaduje specifické postupy a jejich efektivní vzdělávání musí respektovat geragogické požadavky. To jsou další argumenty pro rozvoj této disciplíny.

⁴ Zodpovědnost za naplňování tohoto cíle popisované vize mají především MPSV, MŠMT, Rada vlády pro seniory a stárnutí populace, Asociace univerzit třetího věku v ČR, zástupce za virtuální univerzitu třetího věku a v neposlední řadě výzkumné instituce (Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017, s. 6).

2. Geragogika

Velmi stručně, i když poněkud redukcionisticky, je možné geragogiku vymezit jako **výchovu ke stáří a ve stáří** (Livečka, 1979, s. 26). Vznik a rozvoj geragogiky představuje do jisté míry společenský závazek reagující na potřeby vycházející z demografického vývoje. V kontextu stárnutí populace a v souladu s apelem na kvalitu života seniorů se tato zakázka silně aktualizuje. Stárnutí a stáří totiž získává novou strukturu. Stáří se stává očekávanou a poměrně dlouhou etapou lidského života, která má svoji vlastní hodnotu, dané životní úkoly, specifické problémy atd. (Čornaničová, 2004). Helena Haškovcová (1990) v této souvislosti píše, že nikdy v minulosti člověk nežil tak dlouhou dobu – a to je dostatečný důvod mít takový čas pod kontrolou. V neposlední řadě představuje vzdělávání seniorů velkou edukační výzvu. Důvodů, proč se geragogika formuje jako samostatná disciplína, je tedy hned několik.

2.1 Vymezení pojmu „geragogika“

Geragogika, ačkoliv se primárně zabývá staršími a starými lidmi, je sama o sobě velmi mladá. Je to relativně nová disciplína, která stále ještě prochází procesem legitimizace, obsahově a terminologicky se vyvíjí. Pravděpodobně poprvé použil pojem „geragogika“ v roce 1952 Ferdinand Adalbert Kehr. V roce 1962 představil jeho krajan Otto Friedrich Bollnow koncept **gerontogogiky** jako výzkumné disciplíny zaměřené na vzdělávání starších lidí.

Emil Livečka již v roce 1979 poukazoval na „nově budovanou vědní disciplínu pedagogiky, která slouží k přípravě dospělých občanů na aktivní a tvůrčí etapy stáří z hledisek výchovných a vzdělávacích potřeb, zájmů, funkcí a cílů výchovy a vzdělávání dospělých. Zahrnuje nejen teoretická východiska a pojetí, výchovu ke stáří a ve stáří, ale také praktické ukázky řešení a metodiky postupů při realizaci této výchovy a vzdělávání dospělých“ (Livečka, 1979, s. 3). Je možné vést diskusi o tom, jaké je dnes místo této disciplíny v systému věd, co je jejím předmětem a objektem, ale i o tom, jak tuto disciplínu vlastně nazývat. V literatuře je možné se setkat s různými pojmy, například:

- ❑ **gerontopedagogika**, resp. **pedagogika starších lidí** nebo **pedagogika stárnutí a stáří** (Livečka, 1979; Mühlpachr, 2004);
- ❑ **geragogika** (Čornaničová, 1998; Bartel, 1986; Mieskes, 1970; Zych, 1991; Berdes, Zych, Adam, Dawson, 1992);
- ❑ **gerontagogika** (Špatenkova, 2013);

- ❑ **gerontogogika** (Kalvach a kol., 2004);
- ❑ **geragogie** (Bachmann, 1987a, 1987b);
- ❑ **vzdělávací gerontologie** (Schulz, 1986; Wojciechowski, 1986);
- ❑ **gerontologické vzdělávání** (Glendenning, 1990);
- ❑ **vzdělávání seniorů** (Eirmbter, 1978; Gronemeyer, 1986; International glossary of social gerontology, 1985; Kamiński, 1971, 1978, 1986; Schenda, 1972; Schulz, 1986; Sitzmann, 1970, 1976);
- ❑ **eldergogy** (v anglosaské literatuře) apod.

Německý pedagog a gerontolog Hans Johann Mieskes zahrnuje geragogiku na jedné straně do gerontologických věd (spolu s geriatrií, gerontopsychologií a gerontosociologií), a na straně druhé k vědám o výchově, kam řadí pedagogiku dětí a mládeže a také andragogiku. Naznačuje tak nejen jistou „hraničnost“, ale i obtížnou „ohraničitelnost“ této disciplíny. Pojem „geragogika“ je totiž některými odborníky (např. Petřková, Čornaničová, Bednaříková, Šerák) užíván výhradně pro popis vzdělávacích aktivit zaměřených na seniory. Konkrétně Rozálie Čornaničová (1998) řadí geragogiku primárně do systému věd o výchově a v jejich rámci ji považuje za disciplínu andragogickou, shodující se s andragogikou jednak v předmětu, jednak i v objektu andragogické, respektive geragogické intervence. Úvahy o geragogice jako samostatné disciplíně Čornaničová vůbec nerozvíjí. Jiní autoři (např. Špatenková, Jochmann, Šimek) používají pojem „geragogika“ v duchu integrální andragogiky⁵ mnohem komplexněji.

V užším pojetí tak geragogika svým způsobem doplňuje a rozšiřuje tzv. vědy o výchově na pomyslnou „trojčlenku“: **pedagogika – andragogika – geragogika**. Zatímco pedagogika zaměřuje svoji pozornost na děti a dospívající, andragogika na dospělé, geragogika obrací svůj zájem na seniory. V širším pojetí je pak předmětem geragogiky i animace staršího člověka, jeho orientace v kritických uzlech životní dráhy či při jejím problémovém průběhu, péče o staršího člověka v nejrůznějších oblastech apod. (Špatenková, 2013, s. 5). Akční pole geragogiky se tak značně rozšiřuje (Jochmann, 1992, s. 20–21) na následující oblasti:

- ❑ **vzdělávání** (nejznámějšími vzdělávacími institucemi jsou pravděpodobně akademie třetího věku a univerzity třetího věku);
- ❑ **edukace** (např. kulturní výchova, zdravotní osvěta, rehabilitace, prevence a výchovná péče v oblasti sociálně deviantních jevů);

⁵ Integrální andragogika je pojem a obecný andragogický koncept vedení člověka a péče o něj v jeho antropogenetickém a sociogenetickém procesu, který představil Vladimír Jochmann, a posléze ho rozvíjel Dušan Šimek. Tato koncepce, známá také jako „olomoucké pojetí andragogiky“, chápe andragogiku jako všestrannou péči o člověka.

- ❑ **péče** (volný čas, zábava, rekreace, seberealizace, sociální péče, poradenství aj.);
- ❑ **funkcionální působení** (masmédiá, působení prostředí, výchovné působení výchovně nespecifických organizací).

Rozšířením svého akčního pole a redefinicí předmětu se tak začíná geragogika řadit spíše k antropologickým, resp. humanitním disciplínám.

Geragogiku je možné vymezit také jako **nauku o animaci seniorů**. Animace, tj. oduševňování, nikdy nekončící humanizace člověka, je přitom vztažena jak na **enkulturaci** (tj. získávání a rozvíjení kulturních kompetencí), tak i na **socializaci** a **resocializaci** (tj. na optimalizaci sociálních pozic a rolí) nebo **edukaci** (tj. záměrné a cílevědomé formování člověka, jeho výchovu a vzdělávání). Animační působení může být současně jak **záměrné**, tedy intencionální, tak **nezáměrné**, funkcionální. Z tohoto komplexního pohledu vyplývá také rostoucí význam geragogiky při zkoumání formativních vlivů na stárnoucího jedince a zvláště pak při převádění funkčního (často i spontánního, živelního) formativního působení na působení záměrné, intencionální, geragogicky řízené a regulované.

Je třeba zdůraznit, že pod pojmem „geragogika“ se mohou skrývat minimálně tři skutečnosti, dosti odlišné a vzájemně se přitom významně doplňující a ovlivňující:

- ❑ **Geragogika jako oblast společenské činnosti**, ve které se realizují nejrůznější aktivity, ovlivňující sociálního aktéra (např. vzdělávání, péče, vedení apod.), tedy jakási technologie, způsob ovlivňování.
- ❑ **Geragogika jako teoretická disciplína**, která se zabývá touto oblastí (prostředím, v němž se příslušné aktivity realizují, jejich reflexí sociálním aktérem, metodami a technikami jednotlivých aktivit apod.).
- ❑ **Geragogika jako studijní obor** připravující odborníky pro koncepční, řídicí a realizační činnosti v dané oblasti společenského působení. Vzniklo by tak nové povolání: **geragog** (srov. Mühlpachr, 2002), specialista s komplexním vzděláním v oblasti gerontologie, gerontopsychologie a gerontosociologie, andragogiky, resp. pedagogiky, a se specializací v geragogice. Tato nová „profese“ by mohla zastřešit stávající terminologickou a názorovou nejednotnost ohledně aktivizačních pracovníků, sociálně-aktivizačních asistentů, trenérů paměti a nejrůznějších „terapeutů“, animátorů, volnočasových pracovníků apod. V České republice existoval dříve studijní obor sociální gerontologie a sociálně-geriatrická péče, který však vymizel. Znovu se objevují snahy o obnovení podobně koncipovaného oboru, ať už například v rámci andragogiky, nebo sociální pedagogiky. Oprávněnost tohoto požadavku ukáže brzy praxe.

2.2 Hlavní zdroje geragogiky

Je vůbec nutné rozvíjet geragogiku jako samostatnou disciplínu? Proč by nemohla být tato problematika řešena v kontextu stávajících disciplín, např. pedagogiky nebo andragogiky? **Pedagogika** je definována jako věda o výchově a vzdělávání člověka. Poskytuje geragogice poznatky z oblasti didaktiky, technologie učení a vzdělávání, poznatky o organizačních formách vzdělávání, o pedagogické interakci apod. V souladu s Janem Průchou (2002) je možné pedagogiku označit jako vědu, která se zabývá člověkem v situaci výchovy. V situaci výchovy je člověk se všemi svými vztahy ke skutečnosti po celý běh své životní dráhy, včetně stáří (srov. Potměšilová, 2013). Nicméně v etymologickém slova smyslu pak vzniká jistá diskrepance a divergence. Pedagogika už ve svém názvu nese určitý akcent na podstatně mladší věkové kategorie (řec. *paidós* – dítě, *agógé* – vedení), začlenění geragogiky k pedagogice tak může vyvolávat určité fantazie o přirovnání seniorů k dětem. Takový přístup je ovšem poněkud devalvující, protože jde proti zdůrazňování důstojnosti seniorské populace jaké svébytné sociální skupiny. Seniori nejsou (jako) děti. Mají jiné cíle, hodnoty, potřeby. Prakticky a výrazně se ve všech bio-psycho-sociálních i spirituálních charakteristikách odlišují nejen od dětí a dospívajících, ale i od dospělých, kteří jsou objektem andragogiky. Seniorská populace je v mnoha ohledech natolik specifická, že vyžaduje jiné postupy a metody – nikoliv pedagogické, ani modifikované andragogické, ale vlastní geragogické cíle respektující očekávání, požadavky a možnosti seniorů. Nicméně k andragogice má geragogika pravděpodobně nejbližší.

Geragogiku je možné vymezit jako hraniční disciplínu mezi gerontologií a andragogikou. **Andragogika** vytváří podle Rozálie Čornaničové (1998, s. 126) „příznivé inkubační podmínky a prostor na modelování strukturálních schémat obsahových polí gerontagogiky“. Malcolm Sheperd Knowles (1980) pojímá andragogiku jako „umění a vědu o pomoci dospělým učit se“. Andragogika v jeho pojetí se vyrovnává s nezávislými dospělými studenty, kteří mají své vlastní edukační cíle týkající se nějakého specifického problému nebo úkolu. Seniori ale na rozdíl od dospělých nemusí být úplně nezávislí, dokonce nemusí mít ani vlastní vzdělávací cíle či přímou motivaci ke vzdělávání. Je proto vhodné, aby byl v souvislosti se vzděláváním seniorů užíván pojem **geragogika**, který jednoznačně upozorňuje na specifika edukace starších osob. Seniori nejenže nemusí mít jasně stanovené vzdělávací cíle, někteří z nich se dokonce zapojení do vzdělávacích situací mohou obávat. K zapojení do vzdělávacích aktivit jim také obvykle chybí dostatečné vnější pobídky, které mohou být rozhodující ve vzdělávání dospělých (např. získání lepší pracovní pozice díky lepšímu vzdělání, zvýšení platu). Ve skutečnosti to může být právě naopak: Pro některé seniory může být představa zapojení do procesu vzdělávání i stresující či dokonce odpuzující.

„Já už se nechci učit, natož chodit někam do školy. Toho jsem si užil za celý život dost. Dejte mi pokoj s nějakým vzděláváním! Na co mi to bude? K čemu?! Já chci mít konečně klid!“
Senior, 69 let

„Ale tam jsou nějaké zkoušky, na té univerzitě třetího věku. To už pro mě není... To už bych nezvládla.“
Seniorka, 75 let

„Nebudu ze sebe někde dělat blbce... Ať se snaží ti mladí, co už my...“
Seniorka, 72 let

Tabulka 1 srovnává pedagogický, andragogický a geragogický přístup ve vzdělávání.

Tab. 1 Srovnání aspektů pedagogiky, andragogiky a geragogiky

	Pedagogika	Andragogika	Geragogika
Vzdělávající	Učitel určuje, co a jak se bude učit, a pak to prověřuje.	Lektor účastníky podporuje a povzbuzuje je k sebeřízení.	Lektor jako facilitátor a partner pro komunikaci.
Vzdělávaný	Žák, student, dítě, adolescent. Je závislý.	Účastník vzdělávání (dospělý). Je nezávislý.	Účastník vzdělávání (senior). Nemusí být zcela nezávislý, ale chtěl by být.
Přístup	Subjekt-objektový přístup.	Subjekt-subjektový přístup.	Spíše objekt-subjektový přístup.
Zkušenosti účastníka vzdělávání	Životní zkušenosti žáka nejsou příliš bohaté.	Zkušenosti účastníka jsou cenným zdrojem.	Účastník vzdělávání má značné a cenné životní zkušenosti.
Očekávání účastníka	Žáci se učí to, co je od nich očekáváno, musí se učit.	Účastníci vzdělávání se učí to, co potřebují, resp. chtějí vědět.	Edukační programy navazují na biografickou historii účastníků a reflektují jejich zkušenosti.
Motivace	Vnější motivace.	Vnitřní, ale i vnější motivace.	Vnitřní motivace.
Cíle vzdělávání	Získávání znalostí a dovedností pro budoucnost a uplatnění na trhu práce. Směr: do budoucnosti („bude“).	Nejlépe návaznost na možnost bezprostředního praktického použití. Směr: do přítomnosti, resp. blízké budoucnosti („je“).	Integrace zážitků, zkušeností, dosažení moudrosti a vyrovnanosti. Směr: návrat do minulosti („bylo“).

Zdroj: modifikace dle Knowlese, 1980.

Pojem **geragogika** je vytvořen podle vzoru pedagogika, resp. andragogika z řec. *gerón* – stařec a *agógé* – vedení. Máme-li posoudit, k čemu vést starého člověka, musíme vyjít ze zhodnocení jeho:

- ❑ potřeb, možností a rolí jako individua;
- ❑ podmínek a situací vymezujících kvality jeho života;
- ❑ specifík běhu (procesů) jeho života (Jesenský, 2000).

Takové posouzení ale není možné bez důkladné znalosti objektu geragogiky – tedy seniora. To poskytuje právě gerontologie. **Gerontologie** je nauka o stárnutí a stáří, respektive o problematice starých lidí a života ve stáří. Gerontologie zkoumá seniory „z pohledu biologického, demografického, sociálního a z mnoha dalších aspektů“ (Holmerová, Jurašková, Zikmundová, 2007, s. 13). Obvykle bývá členěna do tří hlavních proudů:

- ❑ **Gerontologie experimentální** (biogerontologie a psychogerontologie), jež zkoumá příčiny a mechanismy stárnutí živých organismů.⁶
- ❑ **Gerontologie sociální**, která se orientuje na vzájemné vztahy mezi starou populací a společností jako celkem a zabývá se tím, co staří lidé od společnosti potřebují, i tím, jak populační stárnutí ovlivňuje společnost a její rozvoj.
- ❑ **Gerontologie klinická** (geriatrie), věnující se zvláštnostem zdravotního stavu a nemocí ve stáří. Iva Holmerová, Božena Jurašková a Květa Zikmundová (2007, s. 13) píší, že je „medicínou stáří, lékařským oborem, který se zabývá diagnostikou a managementem onemocnění ve stáří, ale také širšími souvislostmi z pohledu veřejného zdravotnictví“. Je to samostatný lékařský obor poskytující specializovanou péči nemocným vyššího věku.

V zahraničí se ovšem rozvíjí i další, a to poměrně silný proud gerontologie, totiž **gerontologie vzdělávací**.⁷ Tento pojem byl podle Franka Glendenninga (1990) pravděpodobně poprvé použit v roce 1970 Howardem Y. McCluskym na univerzitě v Michiganu jako název doktorského studijního programu. O šest let později vznikl stejnojmenný americký časopis a v roce 1985 byla ve Velké Británii založena Asociace vzdělávací gerontologie. O obsahu tohoto pojmu se mohutně diskutovalo zejména v letech 1976–1980 a asi nejvýstižněji jej vymezil David A. Peterson (1976), který jím označil oblast teorie a praxe na rozhraní vzdělávání dospělých a sociální gerontologie. Peterson dále navrhl,

⁶ Zdeněk Kalvach a Zoltán Mikeš (in Kalvach a kol., 2004, s. 49) konstatují, že těžiště biologického výzkumu dnes spočívá především na celulární a molekulární úrovni, a poukazují také na to, že významný, avšak u nás stále poněkud opomíjený je výzkum v neuropsychologii stárnutí.

⁷ Cizojazyčná odborná literatura operuje i s jinými pojmy, které se v češtině (zatím) příliš nepoužívají, například **kritická gerontologie** (Phillipson, Walker, 1986), **feministická gerontologie**, **gerontotechnologie** či **environmentální gerontologie**.

že by vzdělávací gerontologie měla kromě vzdělávání seniorů zahrnovat také vzdělávání široké laické i odborné veřejnosti o stárnutí a stáří. V jeho pojetí se tak jedná nejen o vzdělávání seniorů, ale i vzdělávání pro seniory.

Pojem „vzdělávací gerontologie“ bývá ovšem často zaměňován s termínem „gerontologické vzdělávání“ a někdy bývají dokonce oba pojmy užívány jako synonyma. Mezi **vzdělávací gerontologii** (edukaci seniorů) a **gerontologické vzdělávání** (vzdělávání v gerontologii) ale nelze klást rovnítko. Vzdělávací gerontologie má jasnou cílovou skupinu – seniory. Gerontologické vzdělávání má mnohem větší okruh – širokou veřejnost, dobrovolníky i profesionály pracující se seniory. Panující terminologická nejednotnost vytváří požadavek zavedení jednotného označení pro nově se formující disciplínu, která se zaměřuje na edukaci seniorů i na problematiku edukace ve vztahu ke stárnutí a stáří, tedy disciplínu, která by „zastřežovala“ obojí – vzdělávací gerontologii i gerontologické vzdělávání. Tímto termínem by mohla být právě geragogika, protože toto označení podle Rozálie Čornaničové (1998, s. 120) splňuje požadavky na praktičnost jednoslovného názvu, vyhovuje ekonomičnosti (úspornosti) termínu tím, že umožňuje vytvářet jednoduché odvozeniny, včetně principu nosnosti, resp. reprodukovatelnosti termínu, protože umožňuje vytvářet přídatná jména a správnou slovní vazbu. Kromě toho je pojem **geragogika** (angl. *geragogy*) v zahraničí již poměrně etablovaný, proto by bylo vhodné respektovat ho i v našem sociokulturním prostředí.

2.3 Další zdroje geragogiky

Kromě andragogiky a gerontologie se geragogika významně opírá i o poznatky jiných věd, především psychologie, sociologie, filozofie atd.:

- **Psychologie** umožňuje aplikovat psychologické poznatky o osobnosti jedince, faktorech ovlivňujících psychický vývoj, o zvýšeném riziku psychických chorob a poruch ve stáří (např. kognitivní poruchy, demence apod.) a možnostech jejich prevence (pravidelná duševní činnost atd.), o možnostech podpory a pomoci pozitivního vývoje osobnosti seniora, o faktorech kognitivní výkonnosti ve starším věku a možnostech jejich ovlivňování žádoucím směrem, o významu motivace pro učení i ve starším věku a úspěšné psychické adaptace na stárnutí včetně determinujících faktorů atd. Kromě toho poskytuje psychologie geragogice klíčový pojmový aparát (paměť, učení, motivace, komunikace aj.), nabízí určité diagnostické metody a pomáhá koncipovat psychodidaktické přístupy.

V geragogice však nejde jen o osobnost a psychiku samotných účastníků edukace, konkrétně o psychické, věkové a individuální zvláštnosti starších lidí, problematiku teorie jejich učení a změny schopností učení v období pozdních fází ontogeneze, změn v duševní i fyzické výkonnosti stárnoucích a starých lidí, jejich motivace